

Функція транспозиції у вираженні зони майбутнього

(Вживання форм теперішнього, минулого часу та інфінітива)

У дослідженнях з українського мовознавства звичайно звертають увагу на транспозицію форм у зону минулого, рідше — теперішнього, тоді як функції транспозиції у вираженні зони майбутнього фактично залишаються не дослідженими. Пропонована стаття має на меті до певної міри усунути цю прогалину.

Найлегше транспонуються до зони майбутнього форми теперішнього часу, що зумовлено їх семантичною близькістю.

Найчастотнішою в текстах, хоч і досить обмеженою ситуаційно є функція транспозиції, яка називається *praesens propheticum*, або теперішній наміру, чи теперішній запланованої дії, хоч останні терміни і не завжди відповідають суті цієї функції: *Я рушаю на південь* (Ю.Логвин); *А я завтра з Аркашкою до загсу іду* (П.Глазовий); *Завтра видатному динамівцю Олегу Блохіну виповнюється 45 років* (“Урядовий кур’єр). Дуже точно описала елементи функції форм теперішнього часу недоконаного виду (далі НВ) у таких випадках М.Гловінська. Вона виділяє три семи: (1) ‘матиме місце подія чи дія *P*’; (2) ‘в момент мовлення подія *P* запланована або може бути передбачена з високою ймовірністю’; (3) ‘мовець оцінює час події *P* як близьке майбутнє’ [4:82]. Дослідниця не включає сему ‘мовець впевнений у настанні події’, бо експліцитне вираження впевненості в таких випадках затруднене [Там же:86], хоч інтуїтивно така сема відчувається. Відсутня також сема експресивності, образності зображення події, на що звертають увагу ряд авторів [5:61; 2:155]. Коли теперішній історичний з точки зору макроструктури тексту здійснює перемикання локації автора і мовця, то теперішній запланованої дії передає її як факт сфери майбутнього (близького майбутнього), на що вказують семантичні конкретизатори: *Завтра я іду на конференцію; Вони зустрічаються через 10 хв., треба поспішати*.

Причому форма теперішнього НВ може одночасно виконувати також і функцію видової транспозиції: *Завтра о 9-ій годині приїжджає брат* (=приїде).

Функцію транспозиції можуть мати тільки деякі (кількісно невеликі) групи дієслів: 1) дієслова руху: *іти, їхати, летіти, вирушати, прибувати, залишати, від'їжджати, покидати* і т.ін.; 2) дієслова цілеспрямованої дії: *зустрічати, замовляти, брати, обідати, снідати, бенкетувати, гуляти* і т.ін.; 3) фазові дієслова: *починати(ся), тривати, закінчувати(ся), завершувати(ся), приступати* і т.ін.

С.С.Єрмоленко окремо виділяє варіант близького майбутнього (*Я зараз їду*), зазначаючи, що тут відбувається суміщення двох різних способів інтерпретації майбутнього як теперішнього [5:63]. І це справді так. З одного боку, дія *їду* належить реальному майбутньому, а тому форма презенса виконує вторинну функцію транспозиції. З іншого боку, дія *їду* належить психологічному теперішньому, а тому презенс є лише засобом передачі психологічного теперішнього. Гіпотетико-дедуктивна модель [див.1] кваліфікує такий час як негайний теперішній. Гадаю, що цей термін точніше передає сполучення двох способів інтерпретації реального майбутнього. Іншими словами, це теперішня дія, якої ще нема в реальному теперішньому, але яка негайно буде виконана після реального моменту теперішнього.

Теперішнє наміру, як правило, перетинається з субполем потенційності функціонально-семантичного поля (далі ФСП) модальності: *Я рушаю на південь* → *Я хочу вирушити на південь* (оптативність) → *Мені треба вирушити на південь/ Я повинен вирушити на південь* (необхідність). Залежно від контексту такі модальні значення можуть посилюватися: *Не забудь, завтра ти купиєш квитки, щоб післязавтра ми поїхали-таки* (купиєш = 'повинен купити').

Традиційно виділяється теперішній уявної дії. Такий презенс розглядають або як транспозицію в зону майбутнього (подібно до теперішнього історичного) [2:157-160], або як процес уяви майбутнього [5:70-71], хоч у такому разі не зовсім ясно, чи це транспонована чи нетранспонована форма. І минулі дії (теперішній історичний) існують лише в уяві, свідомості мовця. Різниця між тим, що було і що може бути проходить на онтологічному, а не на мовному рівні. Перемикання локації мовця у зону минулого і в зону майбутнього відрізняється наявністю онтологічного моменту гіпотетичності для останнього. Однак з когнітивного боку ці

перемикання локації тотожні: і в тому, і в іншому випадку мовець відчуває себе учасником уявлених подій: *Завтра він приходить до мене, я саджу його за стіл, частую кавою і розповідаю про цю пригоду.*

Процес уявлення минулого теж відбувається ТУТ і ТЕПЕР, однак ніхто не стане твердити, що теперішній історичний вживається в первинній функції, інакше доведеться визнати, що реально існують тільки сфери теперішнього та минулого, а сфери майбутнього в принципі не може існувати, оскільки вона має ймовірнісний, невизначений характер. Але в мовознавстві постійно наголошується, що сфера майбутнього є реальною і тому виражається формами реальної модальності (індикативом). Ймовірність не заперечує реальності, а є обов'язковою умовою реальності. Тому нам здається можливим трактування теперішнього уявної дії відповідно до теперішнього історичного на рівні макроструктури тексту як перемикання локації мовця зі сфери теперішнього у сферу майбутнього.

Лише стосовно наперед неможливих подій у майбутньому, коли йдеться, наприклад, про фантастичні мрії мовця, можна говорити про ірреальність такого майбутнього, а значить і про невласне пряме вживання презенса для передачі процесу уяви: *Я вивчаю Агніюгу. Через рік я опаную нею. Проходить рік – і я силою волі підіймаюся в повітря, набираю висоту і лечу, лечу... А зараз поки що треба вправлятися.*

Спробуємо, як і для форми теперішнього в минулому, побудувати гіпотетико-дедуктивну модель презенса у вторинній функції майбутнього.

Диференційно-семантичні ознаки (далі ДСО) 1-ого рангу: спрямування перенесення майбутнього факту (перемикання локації з теперішнього в майбутнє/актуалізація майбутнього факту). ДСО 2-ого рангу: 1) тотожність/нетотожність локації автора і персонажів (фактів); 2) реальність/уявність дії (події, факту) в майбутньому; 3) суб'єктивізованість/об'єктивізованість викладу.

З відомими обмеженнями на комбінаторику ДСО можливими є одна комбінація ДСО 1-ого рангу і 5 комбінацій ДСО 2-ого рангу.

При перемиканні локації зі сфери теперішнього в майбутнє виступає теперішнє уявної дії, яке, на нашу думку, є підстави вва-

жати саме переносним вживанням, адже автор перемикає свою локацію до сфери майбутнього, внаслідок чого вона починає сприйматися як теперішнє.

При перенесенні майбутнього факту до сфери теперішнього виступає функція теперішнього актуалізованого майбутнього: *Хто знає, що від нього можна чекати. Прийде якась комісія, а інспектор відділу скарг і заяв стоїть догори ногами. Що може комісія подумати?* (О. Мірошніченко – приклад взято з 5:69).

Комбінації ДСО 2-ого рангу.

1) Нетотожність локації автора і персонажів, реальність події в минулому, суб'єктивізованість викладу. Разом із напрямком перемикання локації в майбутнє ця семантична структура і притаманна теперішньому уявної дії.

2) Нетотожність локації автора і персонажів, реальність події в майбутньому, об'єктивізованість викладу. Цей набір ДСО характерний для теперішнього запланованої дії, проте слід зазначити, що до даного набору ДСО, як правило, входить сема близькості дії в майбутньому, часто з модальним значенням негайного обов'язкового її виконання [4:92], а враховуючи можливість подвійної інтерпретації, не слід забувати про суміщення в даній функції теперішнього запланованої дії (вторинна функція) і теперішнього негайного (в первинній функції), про що вже йшлося вище.

3) Нетотожність локації автора і персонажів, уявність події в майбутньому, суб'єктивізований виклад – набір ДСО подає варіант теперішнього уявного з переважною фантастичністю, неможливістю подій.

4) Тотожність локації автора і персонажів, реальність події в майбутньому, об'єктивізованість викладу. В принципі така функція презенса не виключена. Можна уявити собі “репортаж із майбутнього”, проте в текстах він нами не зафіксований.

5) Тотожність локації автора і персонажів, реальність події в майбутньому, суб'єктивізований виклад. Це функція свого роду “теперішнє майбутньої сценічності”. Теж не зафіксована нами в аналізованих текстах.

Таким чином, у порівнянні з теперішнім у минулому, теперішній у майбутньому набагато менше поширений, а відповідників до теперішнього письмового репортажу і теперішнього сценічного

взагалі не зафіксовано, що свідчить про важкість перемикання локації автора зі сфери теперішнього до сфери майбутнього.

Вживання форм минулого часу у функції майбутнього пов'язане не з перемиканням локації мовця, яка в цьому випадку завжди знаходиться у сфері теперішнього, а з уявним перенесенням майбутньої дії в минуле, майбутня дія при цьому уявляється як вже здійснена.

Можна виділити три варіанти функції транспозиції форм минулого часу. Перший варіант, який А.Мазон називає *praeteritum propheticum* [6:52], вказує на значення близького майбутнього (часто навіть негайного теперішнього): *Ну, я пішов; На все добре, ми поїхали*. Ситуативно *praeteritum propheticum*, або минуле доконаного виду (далі ДВ) у значенні близького майбутнього, обмежується дієсловами руху, як-от: *пішов, поїхав, поскакав, побіг, вирушив, почвалав* і т.ін.

Другий варіант можна назвати минуле ДВ у значенні неминучого майбутнього. У такому разі форма минулого вказує на майбутню дію, в настанні якої мовець цілком переконаний і сприймає її як неминучий наслідок іншої дії, що вже відбулася чи може відбутися: *Взагалі, [Давид] чоловік обережний. Немов що – пропали, вважай* (А.Головко).

Форми минулого ДВ можуть мати функцію, що перетинається з ФСП модальності і вказує на дію, яка ніколи не може настати (неминучість із “мінусом”). Така функція минулого ДВ трапляється переважно в усній народній творчості: *Ой бодай же ти, та дівчинонько, Тоді заміж пішла, Як у степу та при дорозі Яра рута зійшла* (Нар тв.); *Коли б же ти, козаченьку, Тоді оженився, як у млині на камені кукіль уродився* (Нар. тв.)

Крім значення неминучості, другий варіант форм минулого у функції майбутнього відрізняється від *praeteritum propheticum* також збігом суб'єкта дії з мовцем. Для першого варіанта притаманні винятково категоріальні ситуації зі збігом суб'єкта дії з мовцем (вживаються займенники *я, ти*). Для другого варіанта такий збіг нерелевантний, а тому можливі різні ситуації відношень суб'єкта дії до мовця, напр.: *Якщо вони доженуть мене – я пропав; Якщо вони доженуть його – він пропав і Якщо вони доженуть тебе – ти пропав*. Як справедливо зауважує М.Гловінська, в другому варі-

анті наявний також набагато сильніший образний компонент [4:96]. Сюди ж примикає і фразеологізм *Або пан, або пропав*: *Не раз бував я у важких пригодах, але в такій, як тепер, не був. Тут або пан, або пропав* (Б.Лепкий).

Вказаний варіант також обмежений невеликою кількістю дієслів: *пропав, загинув, програв, виграв, розорився, переміг, погорів, вмер* тощо, а також фразеологізмами *зазнав поразки, йому прийшов кінець, врізав (вгати́в) дуба* і т.ін. Хоч, можливо, раніше, насамперед, в усному мовленні, ця кількість дієслів була більшою [7:122].

Третій варіант можна назвати минулим допусту футуральної дії. Майбутня дія уявляється здійсненою, але не в близькому майбутньому, крім того, вона не сприймається як неминуча, а допускається серед інших можливих варіантів дії для аналізу ймовірних наслідків: *Гаразд, [припустимо] я придбав ваші акції, що далі? Ну, [припустимо] переміг ти в першому турі, але ж будуть ще другий, а може й третій тури! Навряд чи в тебе вистачить сил і коштів для цього.*

Вживання минулого допусту пов'язане з випереджуючим відображенням реальності свідомістю, прогностичними потенціями свідомості. На відміну від перших двох варіантів, минулий допусту футуральної дії обмежений не лексично, а лише ситуативно, коли можна вставити контрольне слово *припустимо (допустимо)*.

Окремо слід розглядати вживання форм минулого часу, що демонструють такі приклади з усного мовлення:

- *Піди купи хліба.*
- *Вже пішов (аякже);*
- *Так він тобі й сказав правду!*
- *Принеси мені з кімнати нитки!*
- *Зараз. [Через деякий час].*
- *Принеси ж нитки!*
- *Зараз.*
- *Так і схопився, так і приніс.*

Це своєрідний тип непрямих мовленнєвих актів, коли мовець продукує речення, маючи на увазі не тільки те, що він хоче сказати, а також іншу ілокуцію з іншим пропозиційним змістом [8:30]. Щоправда, різниця тут торкається лише типу ілокутивного акту, або, у термінах функціональної граматики, модального змісту висловлювання, коли субполе ствердження/заперечення реалізує зону заперечення пропозиції. Таким чином, висловлювання *вже пішов, аяк-*

же означає ‘не піду, не хочу йти’. При цьому таке висловлювання несе велике експресивне забарвлення – зневаги та іронії.

Експресивність виникає на ґрунті несправжнього уявлення майбутньої дії як вже здійсненої: з одного боку, маніфестується перенесення майбутньої дії в минуле, тобто дія уявляється як вже виконана, з іншого боку, підрозумівається її заперечення. Власне, тут відбувається також транспозиція граматичної форми ствердження у зону неґації – заперечення. Несправжність маніфестації супроводжується певними вказівними дистинкціями: *аякже, так... і, інтонацією, інверсією* тощо.

В науковій літературі така функція минулого відома під назвою “минуле ДВ в значенні іронічного заперечення майбутньої дії” [4:97].

С.С.Єрмоленко виділив особливий тип використання минулого в значенні дії, що намічалася в минулому: *Цікавим також видався матч між збірними Угорщини і Югославії. В разі успіху угорські гандболістки здобували бронзові нагороди світової першості* (“Спортивна газета”). Він називає його також *наміченим майбутнім у минулому* [5:73]. На нашу думку, таке вживання форм минулого часу не можна вважати переносним, тому що вона вказує на реальну сферу минулого, попри те, що цей інтервал минулого є майбутнім до попереднього інтервалу минулого. В даному випадку може йтися про відносне вживання минулого, але не про переносне. Пор., функція майбутнього в минулому є транспозиційною, бо форма майбутнього вживається на вираження зони минулого. Заміна форм минулого часу на форми майбутнього у цьому ж значенні неможлива: дія починає стосуватися не сфери минулого, а сфери майбутнього: *В разі успіху угорські гандболістки здобудуть бронзові нагороди світової першості* (у попередньому реченні при цьому неможливою є форма минулого часу *видався*).

Таким чином, *намічений майбутній у минулому* є не абсолютний, а відносний за вживанням, а тому не може бути переносним щодо моменту мовлення, бо належить сфері минулого, відбувається до моменту мовлення, що й є первинною функцією форм минулого часу. Якщо ж розглядати цю функцію як функцію транспозиції щодо дейктичного центру, яким є інша, “більш минула” дія,

то виникає проблема в трактуванні первинної функції. Так, вважаємо, що в принципі обговорюваний випадок тотожний із класичним прикладом відносного часу: *Вона не могла прийти на день народження, бо наступного дня складала іспит*. Якщо вважати, що форма *складала* вжита у вторинній функції, то логічно припустити, що форма майбутнього часу буде виступати тут у первинній функції, однак у даному разі вона не можлива.

Загальна картина вживання форм минулого часу у функції майбутнього подана на рис. нижче.

За певних умов виражати функцію майбутнього часу може неозначена форма дієслова. Це стосується, по-перше, незалежного інфінітива, однак категоріальна ситуація темпоральності, як правило, в таких випадках неоднозначна: *Або взяти ганебну сварку Олександра Конецпольського з Єремією Вишневецьким за Гадяч* (П.Панч); *Я повернувся до купе і сів біля вікна...Їхати всю ніч* (О.Жовна); *Залишити ж так і не розповісти, тоді буде незрозумілим наше геройство* (Ю.Яновський). Тут ФСП темпоральності перетинається з ФСП модальності, з зонами оптативності, необхідності, з ФСП умовності і т.ін.

У реченнях попередньої визначеності збереження властивостей і проявів денотатів [3:220] типу *Саджанцю рости! Освіті жити!* і т.ін. вторинна функція інфінітива тісно пов'язана з синтаксичною конструкцією.

По-друге, так само супровідною, що виникає онтологічно, є і функція майбутнього часу, на який вказують допоміжні дієслова, в конструкціях із залежним інфінітивом: *Хочу в суботу вдосвіта поїхати в Черкаси, днів на два, приятеля провідати* (П.Панч); *Че-*

рез годину ми почнемо працювати (М.Трублаїні); *Станеш хліб заробляти, тоді й волочись, а доки мій жереш – дзуськи!* (Г.Тютюнник). Недарма форми з *хочу, стану, почну* і т.ін. в давньоукраїнській мові могли виконувати роль аналітичного майбутнього, а в сучасних південнослов'янських мовах форма з *хочу* і досі вживається як літературна норма.

1. Бондар О.І. Гіпотетико-дедуктивне моделювання темпоральних відношень // Мова. – 1995.-№1-2.-С.82-90.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола: Значение и употребление. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.
3. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.
4. Гловинская 1989 – Гловинская М.Я. Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. – М.: Наука, 1989. – С.74-146.
5. Ермоленко 1987 – Ермоленко С.С. Образные средства морфологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 123 с.
6. Мазон А. Вид в славянских языках.(Принципы и проблемы). – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 63 с.
7. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (У зв'язку з фразеологією та стилістикою). – Харків: Рад школа, 1932. – 283 с.
8. Searle 1979 – Searle J.R. Expression and meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge etc.: Cambridge University Press. – 1979. – XIV. – 187 p.

Л. А. Семененко

Генезис спостережень О. О. Потебні щодо граматичних категорій, значень і форм на сучасному етапі розвитку імпліцитної морфології

Наукові переконання О.О. Потебні витримали перевірку часом і у контексті сучасних досягнень імпліцитної морфології посідають чільне місце. Увагу привертає його граматичне вчення про слово (функціонально-синтаксична і структурно-семантична спрямованість у визначенні граматичних категорій, граматичних значень і граматичних форм), а також його вчення про функціонування граматичної форми в художньому мовленні. Ці два аспекти його лінгвістичних студій, які були розроблені у другій